

Waar de geschiedenis begon

Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk

*Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan
van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014*

O.E. KAPER EN J.G. DERCKSEN (RED.)

Alle rechten voorbehouden / © 2014
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Witte Singel 25
Postbus 9515
2300 RA Leiden
NinoPublications@hum.leidenuniv.nl
www.nino-leiden.nl

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van Shell Nederland B.V.
en Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux”.

EX ORIENTE LUX

Omslag: kalkstenen beeld van een Sumerische priester uit Chafadje, in 1939 gekocht door F.M.Th. Böhl in Irak (© RMO, Inv. Nr. B 1940/5.1). Böhl maakte in de jaren '20-'30 ook de zwartwit-opnames, die hij gebruikte bij lezingen. Op de voorkant de piramide van Cheops in Giza, Egypte; op de achterkant v.l.n.r. reliëf van Sjapur I in Naqsh-e Radjab, Iran, de brug te Pol-e Dokhtar in Luristan, Iran, en de Grote Sfinx in Giza (collectie NINO).

Binnenzijde omslag: twee kaarten van het Nabije Oosten. In rood aangegeven zijn de vindplaatsen waar Nederlandse onderzoekers actief zijn of waren, zoals beschreven in dit boek. Voorin: Turkije, Syrië, Egypte, achterin: Syrië, Irak. Ontwerp en opmaak door Martin Hense.

Waar de geschiedenis begon: Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk. Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014 / onder redactie van O.E. Kaper en J.G. Dercksen.

ISBN 978-90-6258-248-8

Opmaak en druk: Peeters Publishers, Leuven.

Inhoudsopgave

<i>Prof. dr. Jan Peters</i> , Voorwoord	VII
<i>Prof. dr. Jesper Eidem</i> , Voorwoord	IX
<i>Olaf E. Kaper en Jan Gerrit Dercksen</i> , Inleiding	XI

I. *Nederlanders in het oude Nabije Oosten en Egypte: Mensen en objecten*

<i>Carolien van Zoest en Sebastiaan Berntsen</i> , 75 jaar NINO: Geschiedenis van het Instituut in hoofdlijnen	3
<i>Marten Stol</i> , De assyriologie in Nederland	31
<i>Olaf E. Kaper</i> , De geschiedenis van de egyptologie aan Nederlandse universiteiten	39
<i>Theo van den Hout</i> , “Jong, maar... belangrijk”: Korte geschiedenis van de Nederlandse Hethitologie	63
<i>Lucas Petit</i> , Oud en verzameld: Nederlandse collecties uit het Nabije Oosten	73
<i>Hans D. Schneider</i> , Egyptische oudheden in Nederlandse musea	89

II. *Nederlanders in het oude Nabije Oosten en Egypte: Onderzoek*

<i>Jan Gerrit Dercksen</i> , Handelaars van vóór de Zijderoute: De Assyrische kooplieden in Anatolië en de studie van het Oudassyrisch in Nederland	105
<i>Diederik Meijer</i> , Modern Nederlands onderzoek in het Nabije Oosten: Selenkahiye en Tell Hammam al-Turkman	119
<i>Olivier Nieuwenhuys</i> , Graven voor het water komt	133
<i>Bleda S. Düring</i> , Over de oorsprong van oorlog in het oude Nabije Oosten	141
<i>Wilfred H. van Soldt</i> , Een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van Noord-Irak: Een dynastie van koningen in Tell Satu Qala	155
<i>Klaas R. Veenhof</i> , Oudbabilonische brieven als bron van recht	167
<i>Gerrit van der Kooij</i> , “Palestijnse Oudheidkunde”: Archeologisch onderzoek in Jordanië en Palestina-Westbank, 1960-2014	181
<i>Rob Demarée</i> , Leiden – Deir el-Medina v.v.	207
<i>Jacques van der Vliet</i> , De bisschop en de dood: Een middeleeuwse grafkelder in Dongola (Soedan)	215

III. Lopende Nederlandse opgravingen in Egypte en het Nabije Oosten

<i>Jesper Eidem</i> , De cirkel gesloten: Het koninkrijk van Sjamsji-Adad	229
<i>Fokke Gerritsen</i> , Klei wordt aardewerk en melk wordt yoghurt: Neolithische innovaties te Barcin Höyük	247
<i>Jacob Roodenberg & Songül Alpaslan Roodenberg</i> , Neolithische bewoning van het oostelijke Marmara-gebied in Noordwest-Anatolië	259
<i>Peter M.M.G. Akkermans en Harmen O. Huigens</i> , De archeologie van de Zwarte Woestijn: Jebel Qurma in Noordoost-Jordanië	277
<i>René T.J. Cappers</i> , Graanteelt in Romeins Egypte: Nieuwe inzichten op basis van onderzoek aan plantenresten uit Karanis (Fajoem; Egypte)	287
<i>Jacobus van Dijk</i> , Het tempeldomein van de Egyptische godin Moet in Karnak	301
<i>Olaf E. Kaper</i> , Tempels, papyri en lemen huizen: Nederlands onderzoek in de oase Dachla	317
<i>Maarten J. Raven</i> , Eenheid in verscheidenheid: Veertig jaar opgraven in het Nieuwerijks grafveld van Sakkara	325
Over de auteurs	339
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO): Publicaties 1939-2014	345
Index van persoonsnamen	357
Index van plaatsnamen	361

Modern Nederlands onderzoek in het Nabije Oosten

Selenkahiye en Tell Hammam al-Turkman

DIEDERIK MEIJER

Actief modern Nederlands archeologisch onderzoek in het Nabije Oosten kent een lange traditie, die begint bij Henri Frankfort (1896-1954). Deze illustere figuur schreef op basis van eigen opgravingen uiterst belangrijke rapporten en samenvattende werken, die nog steeds als handboek worden gebruikt. Overigens was hij vooral in Irak werkzaam, gesteund door de Universiteit van Chicago waar hij werkte. Actieve en breed opgezette opgravingen werden na hem door prof. dr. Maurits van Loon (1923-2006) uitgevoerd, eerst onder de aegis van – alweer – de Universiteit van Chicago, maar spoedig daarna verbond hij zich aan de Universiteit van Amsterdam. Korucu Tepe in Oost-Turkije, en Mureybit, Selenkahiye en Tell Hammam al-Turkman in Syrië (zie de kaart op het schutblad) zijn opgravingen die met zijn naam zijn verbonden. Ook zorgde hij vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw voor een gestage stroom studenten die later de activiteiten in het veld konden voortzetten, na sluiting van de afdeling aan de UvA vooral gesteund door de Universiteit Leiden.

Selenkahiye

De opgravingen te Tell Selenkahiye (“nergens goed voor-tell”) vonden plaats in 1967, 1972, 1974 en 1975. Het betreft een lage maar langgerekte ruïneheuvel (= *tell*) aan de Eufraat in Syrië, gelegen in een gebied dat vanaf 1976 meestal onder water staat vanwege een aangelegd stuwmeer met zeer variabel volume. Tussen 2500 en 2000 v.Chr. hebben hier mensen gewoond en gewerkt, gebouwd en zijn ze er gestorven, en de resten van dat alles vonden we terug in deze 7 meter hoge heuvel van ongeveer 600 x 200 m (Afb. 1).

Na een fase als klein dorpje besloot men rond 2400 v.Chr. de nederzetting te ommuren; hiervoor werden sommige woonhuizen met de grond gelijk gemaakt. Het lijkt erop dat de sociale structuur van de gemeenschap zo georganiseerd was dat iedere wijk voor zijn eigen stuk van de verdedigingsmuur moest

1. Selenkahiye is de verhoogde richel met op de achtergrond het wassende water van het Assad-stuwmeer.

zorgen: de oriëntatie en de soort gebruikte kleitichels verschillen per stuk van ca. 30-40 meter, zodat de muur er wat rommelig uitziet. Hier en daar op enorme steenblokken gefundeerd moet het echter van buiten toch een behoorlijk massieve indruk gemaakt hebben en functioneel geweest zijn – al weten we niet hoe hoog het bouwsel was. De muur werd gedeeltelijk verwoest bij een aanval, die bovendien ook slachtoffers achterliet: één geraamte lag nog in een houding met de handen boven het hoofd, ter bescherming tegen de uiteindelijk dodelijke slag. Nadien werd de muur weer opgebouwd, en de huizen aan de binnenzijde gerestaureerd, en het leven hernam zijn bezige karakter. De meeste huizen bevatten opslagruimten, wat suggereert dat de meeste inwoners ergens een veldje hadden waar ze gerst, bonen en andere groenten verbouwden, en dat ze enkele schapen en geiten hielden die buiten de muren geweid werden, maar waarvan de producten zoals haar, wol, vlees en melk thuis opgeslagen werden. Deze en andere producten werden echter ook verhandeld, want handel moeten we aannemen op grond van zaken die uit Mesopotamië en de streek van de Perzische Golf dan wel uit het westen kwamen: aardewerk maar ook bijvoorbeeld schelpen, en zilver dat waarschijnlijk uit Anatolië (Turkije) kwam. In de laatste helft van het derde millennium v.Chr. was de wereld “kleiner” geworden; door geregelde handel en veldtochten was men in Syrië uitstekend op de hoogte van de situatie in Mesopotamië en Anatolië, en er waren tolken voor het vergemakkelijken van contacten tussen de verschillende taalgroepen. Nieuwtjes en mythologieën reisden over grote afstanden, en ook kunstuitingen vonden verre weerklank, zoals bijvoorbeeld te zien is in voorstellingen op rolzegels (Afb. 2); deze werden vooral in Syrië ook op aardewerken potten afgerold, in tegenstelling tot Mesopotamië,

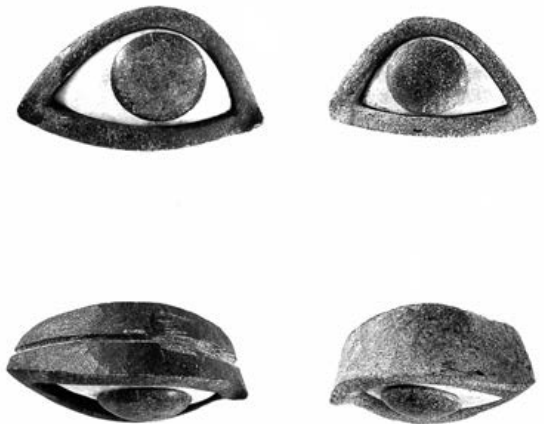
waar dat hoogst zelden gebeurde en hun gebruik beperkt bleef tot kleitabletten en kleilabels.

Niet iedereen in Selenkahiye was met dit soort zaken bezig; er werd ook ambachtelijk werk verricht. Een aanwijzing daarvoor werd gevonden in het huis van een juwelier, ditmaal een huis zonder de gebruikelijke binnenplaats en opslagruimten. Zeer dikke muren, kleine kamers, en een “schat” in de vorm van dure artikelen in een pot weggestopt in een van de muren: struisvogeleierschaal voor het oogwit van standbeelden, en een paar klaargemaakte ogen voor die stand- en zitbeelden, met kalksteen en blauwe steen (Afb. 3). Dat type beelden kennen we erg goed uit het oude Irak – vooral door het werk van Henri Frankfort – en dit is een teken temeer van de internationale contacten die Selenkahiye onderhield. Voorts was er lokale fabricage van aardewerk, getuige de vondst van veel misbaksels en ovenresten, en van kralen voor hals- en andere sieraden, gietvormen voor kleine juwelen enzovoort.

We moeten ons de gemeenschappen van deze periode niet te simpel voorstellen. Er bestond een gelaagde maatschappij, waarin grote centra op verschillende manieren bestuurd konden worden: door koningen, maar ook door bijvoorbeeld raden van ouderen.

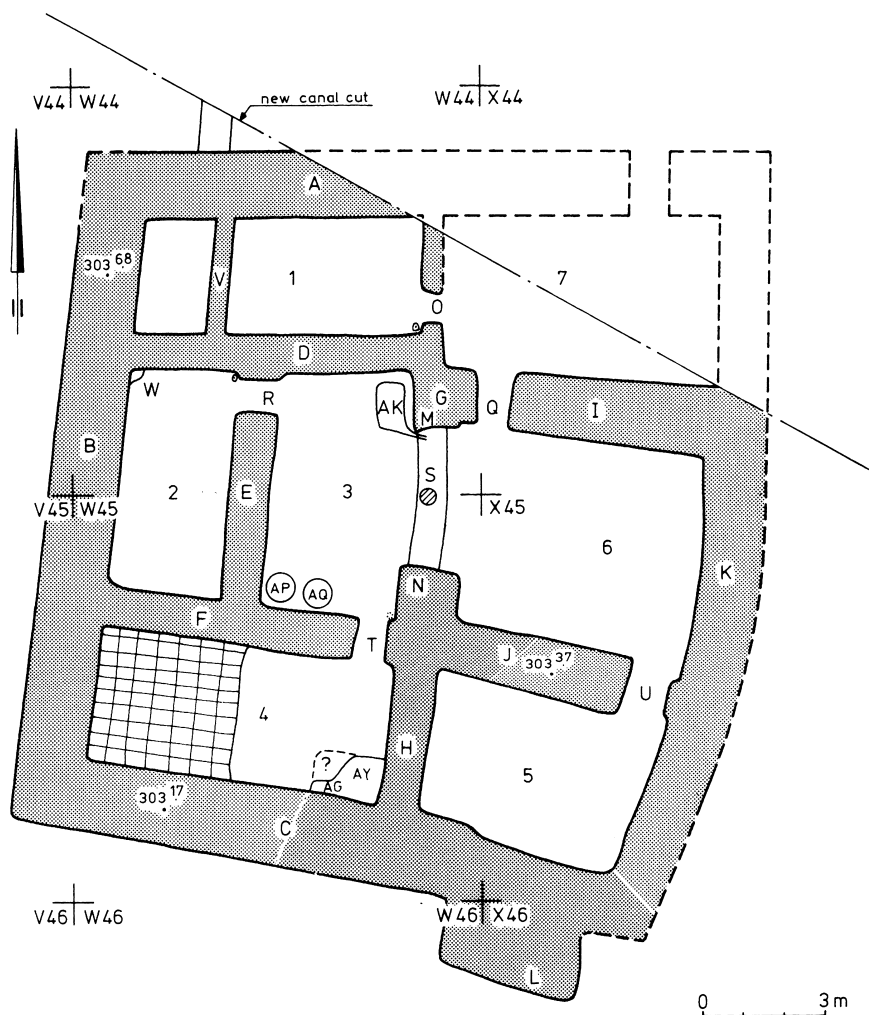
2. Selenkahiye; afrolling van een rolzegel met zgn. dierenstrijd op de schouder van een pot, ca. 2400 v.Chr.

3. Selenkahiye; inleg-ogen voor beelden, ca. 2350 v.Chr.

Die grote centra heersten economisch, bestuurlijk en militair over soms niet kleine regio's met kleinere centra, waarbij de administratie op kleitabletten in spijkerschrift werd gevoerd. Het bestuurlijk apparaat bestond uit een hiërarchie van ambtenaren, die door hun superieuren werden gecontroleerd bij alles wat ze deden; vreselijke bureaucratie en "passing the buck" was ook toen al heel gewoon. Dat in Selenkahiye geen schriftresten werden gevonden betekent niet dat ze er niet waren. In noodopgravingen zoals deze, door het wassende water in tijd beperkt, kan niet alles worden opgegraven; bovendien was een gedeelte van de tell ontoegankelijk vanwege een modern grafveld dat ook voor een grote verstoring had gezorgd.

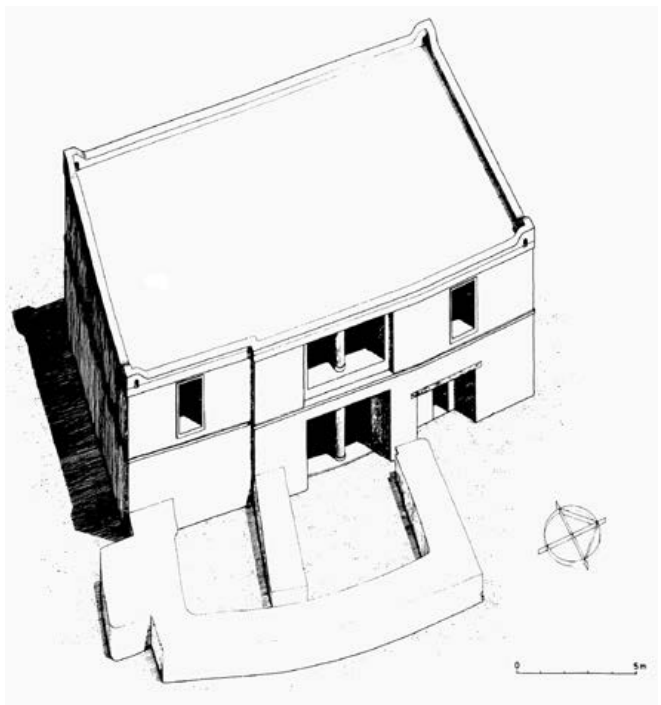
Toch bestond ook hier in Selenkahiye, waarvan we oude naam niet kennen, een gelaagde maatschappij. Het duidelijkst was dat in het zuiden van de tell, waar de stadsmuur samenviel met de west- en zuidmuur van een imposant en luxe uitgeoerd gebouw waarin men het best een stadspaleis kan zien (Afb. 4, 5). Het

4. Selenkahiye; plattegrond van het stadspaleis, ca. 2250 v.Chr.

was vierkant, en had gedeeltelijk een bovenverdieping, maar speciaal was vooral een suite met een pilaar van cederhout. Het was in dit gebouw dat het genoemde slachtoffer gevonden werd. Vlakbij werden twee fragmenten gevonden van stand- en zitbeelden in een duidelijk Mesopotamisch-geïnspireerde stijl (Afb. 6). Ze waren echter opnieuw gebruikt als bekleding van een waterleiding, en dat betekent dat ze hun oorspronkelijke betekenis verloren hadden. Naar wat hier achter zit kunnen we alleen maar gissen, maar meestal werden gebroken beelden met enige piëteit begraven, en het zou dus kunnen zijn dat in ons geval sprake is van een hatelijk hergebruik, zelfs misschien door hen die de eerste aanval op de stad hadden veroorzaakt? Dan hebben zij in ieder geval dit gebouw en de rest van de stad weer in oude stijl gerepareerd en zijn er gaan wonen. Maar misschien was er een interne revolutie. Bij gebrek aan verdere gegevens kunnen we helaas niets met zekerheid zeggen. Genoemde waterleiding kwam van een hoog punt op de tell, waar men dan ook een belangrijk gebouw zou verwachten, maar juist dat terrein was door de moderne graven verstoord. Lag daar misschien de in oude steden nooit ontbrekende tempel, waar eventueel die beelden vandaan kwamen? Het is een theorie, die dan zou kunnen inhouden dat het vierkante stadspaleis de zetel van de heerser was. In verband met zo'n eventuele tempel kan over het religieuze leven van de inwoners alleen gezegd worden dat, zoals in veel plaatsen in Syrië, figuurtjes van gebakken klei in de huizen werden gebruikt voor de huiscultus, en waarschijnlijk was dit mede een vooroudercultus.

Het midden van het stadsgebied is over een redelijke oppervlakte opgegraven, zodat er een goede indruk bestaat van een aantal gewone woonhuizen aan straten. Bijna elk huis had één of meer ovens en haardplaatsen, voorraadsruimten en open hofjes. Overal werd huis-, tuin- en keukenaardewerk gevonden,

5. Selenkahiye; reconstructie van het stadspaleis.

6. Selenkahiye; fragmenten van beelden, ca. 2400/2300 v.Chr.

net als bijvoorbeeld pollepels en metalen werktuigen. Overigens werd in die tijd nog veel vuursteen, obsidiaan en been gebruikt voor messen, schrapers en priemen. In en om de huizen begroef men ook zijn doden, en het is vooral uit die begravingen dat veel van de gevonden complete aardewerkvormen komen, die ons een goed beeld geven van de relaties die Selenkahiye onderhield met het westen van Syrië en met Mesopotamië. Die begravingen bestonden vooral uit schachtgraven, met verticale schachten van soms wel drie meter diep, vanuit de bodem waarvan dan één of meer kamers waren uitgehouwen. De inventaris van die tomben was bedoeld als uitrusting voor de dode op zijn reis naar en zijn verblijf in de onderwereld, die een soort afspiegeling was van de wereld van de levenden. Ook de onderwereld werd bestuurd door een heerser (al naar gelang de godin of god van de onderwereld); overigens stelde men zich die onderwereld niet plezierig voor: het was er donker, stoffig en vervelend, en men leed er dorst en honger als niet de overlevende familieleden geregeld voor eten en drinken zorgden. Van die activiteiten zijn uitgebreide rituelen bekend, die ons hier helaas te ver zouden voeren.

Hoewel een archeoloog op zoek is naar het leven van de vroegere mens, is diens dood een grote en belangrijke bron van kennis, niet in de laatste plaats over de denkwereld van toen. Naast het gereedschap voor onderweg werden er in elite-graven ook spellen meegegeven om ginds de tijd te doden, en beeldjes van de voorouders; heel soms kreeg men een wagen mee, om de lange tocht naar de onderwereld te vergemakkelijken. In het beroemde Gilgamesj-epos komt een mooie passage voor, waarin de hoofdpersoon Gilgamesj zijn gestorven vriend Enkidu in die vervelende onderwereld opzoekt – een duidelijke voorloper van wat Odysseus bij Ajax en Achilles doet in boek XI van Homerus' *Odyssee*. Mesopotamische motieven vonden wel vaker hun weg naar andere culturen: de generatiestrijd van de goden zoals te vinden in de *Theogonie* van Hesiodus, het verhaal van Mozes in een biezen mandje uit de Bijbel, de heldendaden van Hercules en andere mooie verhalen vinden alle hun oorsprong in het Oude Nabije Oosten.

Eén aspect van de materiële cultuur is nog niet geheel duidelijk; naast de godenbeelden die in tempels stonden of op reliëfs te zien zijn, gebruikte men in Mesopotamië, Syrië en ook wel in Anatolië in het derde en tweede millennium veel kleine beeldjes van – waarschijnlijk – godheden (Afb. 7). Deze komen ook in begravingen voor. De namen van die (lagere?) godheden kennen we zelden, en dan nog kunnen we ze vaak niet met bepaalde typen beeldjes verbinden. Dat weerspiegelt een belangrijk fenomeen, namelijk dat er naast de “canonieke” godsdienst die we uit de spijkerschriftteksten kennen een druk beleefde geloofswereld bestond die we misschien “huisreligie” moeten noemen. Deze zien we alleen in dit soort beeldjes en sommige rolzegelafbeeldingen vertegenwoordigd.

7. Selenkahiye; kleibeeldjes die mogelijk huisgoden voorstellen, ca. 2250 v.Chr.

Samen met andere opgravingen in deze streek aan de Eufraat, die tegelijkertijd door andere opgravers werden uitgevoerd in het kader van de reddingswerkzaamheden vanwege het wassende water van het nieuwe stuwmeer, heeft Selenkahiye in vier seizoenen een goed beeld opgeleverd van een niet al te grote maar toch belangrijke stad, met misschien tussen de twee- en vierduizend inwoners. Deze stad stond actief in een drukke wereld, met veel connecties met verre streken, een wereld die steeds meer verstedelijkte, en zich verwijderde van de rurale dorpjes die tot ongeveer 3000 v.Chr. de norm waren in Syrië.

Tell Hammam al-Turkman

Tell Hammam al-Turkman ligt aan de bovenloop van de Balikh, een zijrivier van de Eufraat in Noord-Syrië. Het is een tell van ongeveer 500 x 500 m, en hij steekt 45 m boven het landschap uit. Dit is de grootste tell in de regio, en was dus van verre te zien (Afb. 8). Gesteund door de Universiteit van Amsterdam en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO, vroeger ZWO) hebben Maurits van Loon en ondergetekende in 1979 een survey uitgevoerd in deze streek, waarna de keuze voor een opgravingsproject op Tell

8. Tell Hammam al-Turkman vanuit het noordoosten.

Hammam viel. In 1981, 1982, 1984 en 1986 is er opgegraven onder leiding van Van Loon met ondergetekende als field director, en in 1988, 1992, 1994, 1996 en 2001 onder leiding van schrijver dezes, mede met steun van NWO en de Universiteit Leiden.

De noordelijke Balikhvallei is rijk aan archeologische resten, en een andere student van Van Loon, Peter Akkermans, heeft daarvan een goed overzicht gemaakt in een survey, en enkele tells opgegraven (zie verder hier beneden). Tell Hammam belooft wegens de duidelijk aanwezige lagen uit de Midden-Bronstijd (ca. 2000-1600 v.Chr.) belangrijke gegevens te zullen leveren over een uiterst interessante zaak: de toenemende gestructureerde internationale handel tussen het oosten en het westen van het Oude Nabije Oosten, dat wil zeggen tussen Assyrië en Centraal-Anatolië. Tell Hammam ligt in een “marginale” zone, waarin de ca. 200 mm jaarlijkse regenval slechts een karig landbouwbestaan toelaat. Er zijn meer van dergelijke plaatsen in marginale zones, en we denken dat de bewoners naast de noodzakelijke landbouw ook veel aan veeteelt en handel deden om het hoofd boven water te kunnen houden. Ze liggen net als Tell Hammam in grensgebieden tussen landbouw en steppe-grasland, en vormden zo ook de spreekwoordelijke kruispunten van handelswegen.

De opgravingen in Tell Hammam al-Turkman hebben uit verschillende perioden een grote rijkdom aan gegevens opgeleverd. De vroegste gevonden resten dateren van ca. 5300 v.Chr., maar echt samenhangende opgegraven contexten beginnen pas rond 3200 v.Chr.: in een tempel van een type dat vooral in Mesopotamië veel voorkomt. Vanaf dat moment is de opeenvolging van fasen goed te volgen.

De bovengenoemde tempel (Afb. 9) is van het zogeheten tripartite model, een type dat al rond 5000 v.Chr. als gewone huisvorm voorkomt, zowel in Mesopotamië als in Syrië, en zelfs tot in Anatolië. Rond 3500 v.Chr. vinden we het in wat grotere en monumentalere vorm in gebruik als tempel. Dit is niet zo vreemd; de mensen gebruikten immers geen speciaal woord voor “tempel”, maar zeiden “het *huis* van god X”, en men kan het vroege ideogram (beeldteken) voor “huis” ook als een plattegrond zien. Als in de wereldstad Uruk in Zuid-Irak van rond 3500 v.Chr. een aantal monumentale gebouwen van deze soort worden gebouwd, is er reden om aan te nemen dat ze niet alleen religieuze, maar ook andere publieke functies dienden; het type blijft daarnaast als gewone huisvorm nog bestaan tot ongeveer 2800 v.Chr. Dat het zo’n grote geografische verspreiding heeft gehad is een fenomeen dat nog niet geheel is verklaard. Hebben we te maken met een huisvorm die oorspronkelijk een specifieke gezinsvorm weerspiegelde, en die dan later naar de godenwereld werd getransponeerd? En zo ja, betekent de verspreiding van het gebouwtype als tempel naar plaatsen als Tell Hammam dan ook dat zich met dit gebouw specifieke godsdienstvormen of liturgieën verspreidden? Ondergetekende denkt van wel, maar dit zijn interessante vragen voor nader acculturatieonderzoek.

9. Tell Hammam; Uruktempel, gedeelte van de hoofdzaal met pilasters (voorgrond) en bijzalen, ca. 3200 v.Chr.

In de tweede helft van het derde millennium v.Chr. is Tell Hammam een ommuurde stad van zo'n vier hectare, waar een luxe stadsvilla met een verdieping en een ijskelder op de stadsmuur werd gebouwd, waarvan de bewoners naar het westen over de velden konden uitzien. Een ander huis had een luxe badkamer met anti-slipvloer in de douchebak (Afb. 10). Een nabijgelegen grote keuken bevatte een hoop gekiemde gerst, klaar om voor bierbereiding te worden gebruikt; misschien was dit het huis van een priester die ons rond 2300 v.Chr. in een toevallig gevonden spijkerschrifttekst laat weten dat hij 6000 liter gerst ontvangt; misschien voor bierbereiding, als voorloper van de Trappisten? Men dronk dat bier uit vaten via rietjes met aan het eind een koperen zeefje om de gerstekorrels niet het rietje te laten verstoppelen. Ook voor deze periode geeft de vondst van niet-lokaal aardewerk duidelijk de verreikende connecties aan die Tell Hammam met andere streken onderhield, zowel naar het oosten als naar het westen. Archeologen zijn het nog oneens over eventuele natuurrampen tegen het einde van het derde millennium v.Chr. (Vroege Bronstijd), maar in Tell Hammam is er rond 2000 v.Chr. slechts sprake van een heel kort hiaat in de bewoning, van maximaal 50 jaar.

De volgende periode, de Midden-Bronstijd (ca. 2000-1600 v.Chr.), is er één van bloei, maar ook van vele oorlogen en vreedzame internationale contacten. Tell Hammam vervult dan een rol in de internationale handel, zoals blijkt uit teksten en rolzegels. Van het laatste genre werd een uniek exemplaar gevonden, namelijk met zijn afdruk op een origineel medium, een zogenoemde bulla, een kleiklomp die was gebruikt als verzegeling van een deurgrendel (Afb. 11, 12). Voor archeologen heel vervelend was het feit dat het hoofdgebouw van die periode, het administratieve centrum, ongeveer vierhonderd jaar lang vredig bleek te hebben voortbestaan. Hierdoor waren er geen verwoestingslagen met bijbehorende "mooie" contexten, want alles was bij herbouw en verbouwingen netjes opgeruimd en opnieuw ingericht, weinig of geen inventaris achterlatend. Toch bleek aan het einde van die periode, ca. 1600 v.Chr., in dat centrum druk administratie gevoerd te zijn, en misschien wel werd er ook onderwijs gegeven; er werd namelijk ook een woordenboek Sumerisch-Akkadisch gevonden, en een scriptorium met geprepareerde klei voor tabletten en een schrijfstift lagen vlakbij. Deze

10. Tell Hammam; douchebak met visgraat-motief als anti-slipvloer, ca. 2200 v.Chr.

11. Tell Hammam; kleibulla met afrolling van rolzegel, ca. 1750 v.Chr.

vondsten ondersteunen het karakter van Tell Hammam als een niet onbelangrijk regionaal centrum dat de administratie voerde over een middelgrote streek. Het administratieve centrum had een stevige muur aan de noordzijde, en zeker één toren, terwijl er aan de zuidzijde een aantal gewone woningen lag.

Evenals het einde van de Vroege Bronstijd is het einde van de Midden-Bronstijd in Tell Hammam vrij rimpelloos gekomen: op de gedeeltelijk nog staande resten van het administratieve centrum werd in de nu aangebroken Late Bronstijd (ca. 1550-1200 v.Chr.) een paleis gebouwd met een plattegrondtype dat in veel meer paleizen in het westelijke Nabije Oosten van ca. 1500 tot ca. 600 v.Chr.

12. Tell Hammam; het originele rolzegel met moderne afrolling.

gebruikt werd: het zogenaamde Bit Hilani. Het is een type dat gekenmerkt wordt door achter elkaar liggende zalen in de breedte van het gebouw, en door een zuilentoegang. Latere Assyrische koningen importeerden het type naar hun hoofdsteden als Ninivé (Mosul) en Dur Sharruken (Chorsabad), samen met de westerse naam ervoor (*bit hilani*)– zo schrijven zij zelf! Het paleis in Tell Hammam had deurposten van grote stenen platen en een natte en een droge keuken, alsmede een mooi geplaveide open binnenplaats met een voortreffelijke afwatering.

De functie van Tell Hammam als een regionaal centrum zet zich vanaf de Midden-Bronstijd voort tot in de Late Bronstijd; een spijkerschriftbrief die een helaas naamloze opperkoning, die meer naar het oosten woonde, schreef aan de gezaghebber in Tell Hammam (ca. 1400 v.Chr.) maakt het regionaal belang van de plaats duidelijk. In deze brief, die helaas buiten context werd gevonden, beveelt de opperkoning de lokale heerser een bepaalde ambtenaar naar hem toe te sturen. Het paleis wordt rond 1350 v.Chr. verlaten, maar het is duidelijk dat men hoopte terug te keren: de toegangsdeuren werden zorgvuldig dichtgemetseld. Van terugkeer is echter geen sprake geweest, op een heel korte “krakersfase” na. Tell Hammam was met zijn tot bijna 40 meter gerezen hoogte misschien onpraktisch geworden voor normale bewoning; misschien lag echter de oorzaak van het verlaten in politieke gebeurtenissen, want rond deze tijd begonnen de Assyriërs uit Noord-Irak naar het westen op te dringen. Iets later stichtten dezen de *dunnu* (fort) in Sabi Abyad (zie de bijdrage van O. Nieuwenhuys), 2 km ten noordoosten van Tell Hammam.

Archeologie en geschiedenis horen in zekere zin bij elkaar, maar zijn zelden volkomen congruent: de archeologie lost zelden historische vragen op. De materiële cultuur heeft andere pieken en cesuren dan de (politieke) geschiedenis; de geschreven bronnen waar de historische wetenschap zich in eerste instantie op baseert, komen weliswaar vaak uit archeologische opgravingen, maar zijn inhoudelijk dikwijls moeilijk te verbinden met hun fysieke context. Toen we in Oudassyrische handelsteksten lazen dat een plaats genaamd *Zalpa* een belangrijke overslagplaats was, die ergens in de buurt van Tell Hammam gelegen moet hebben, was dat één van de aanleidingen om Tell Hammam op te graven; de andere was dat op dat moment, in het begin van de tachtiger jaren er archeologisch nog heel weinig bekend was over deze streek. Het is nu duidelijk dat Tell Hammam inderdaad een rol heeft gespeeld in de handelsstructuur van de Oudassyriërs, maar een identificatie met *Zalpa* is nu minder waarschijnlijk vanwege recent bekend geworden spijkerschriftteksten uit andere oorden.

Het belang van de opgravingen te Tell Hammam is misschien eerder te zoeken in het inzicht die ze ons geven in het sociale leven van vooral de Midden-Bronstijd in de streek. Gingen we vroeger uit van een sterke scheiding tussen

steden en platteland, waarbij het laatste bewoond werd door mensen met een “ongeregeld” leven (in de ogen van de stedelingen), de opgravingen te Tell Hammam hebben aangetoond, samen met recente vondsten elders, dat de verhouding steden-platteland veeleer wederkerig was, en dat beide polen elkaar nodig hadden en aanvulden. Omdat de gevonden spijkerschriftteksten vooral uit de stedelijke elite voortkomen is het verklaarbaar dat onze optiek in eerste instantie vooral hierdoor bepaald werd; de archeologie in Tell Hammam en elders stelt dat beeld nu bij. Aan de zuidelijke voet van Tell Hammam troffen we een apart ommuurd woongedeelte aan, waarin met enige goede wil een nederzetting voor allochtone handelaars gezien kan worden, vergelijkbaar met de situatie in de Anatolische stad Kanesj, waar in de benedenstad veel “buitenlandse” (voornamelijk oudassyrische) handelaars leefden, die daar tussen ca. 1950 en 1730 v.Chr. actief waren.

Zoals altijd blijven er veel vragen over na een opgraving: we weten bijvoorbeeld weinig over het bezit van landerijen en over de distributie van de producten daarvan. En hoewel de (voornamelijk) paleisteksten uit de Midden-bronstijd ons willen doen geloven dat alles door het paleis werd bezeten en gedirigeerd, valt tussen de regels door een wereld van paleis-onafhankelijke lokale economie te reconstrueren. De mensen die daarin optraden waren niet, zoals vroeger gedacht, te verdelen in horigen en ambtenaren, of zelfs nomaden, maar ze maakten allen deel uit van het mengsel van taalgroepen en etnische groepen die zich in de Midden-bronstijd in Syrië duidelijk manifesteren. Boeren en periodiek rondtrekkende veehouders, handelaars en ambachtslieden leefden in dorpen en in steden, en ontmoetten elkaar vooral op de stedelijke markten. Ze wisselden daar goederen, diensten en nieuwtjes uit. Men mag aannemen dat er ook in Tell Hammam een markt was, hoewel die niet gevonden is. Een in het administratieve centrum gevonden tablet spreekt van ene Bunuma-Addu, die zijn rekening niet kan betalen, wat in ieder geval handel veronderstelt. Na een periode in de recente wetenschapsgeschiedenis waarin het bestaan van markten in het Oude Nabije Oosten überhaupt werd ontkend, weten we nu dat er wel degelijk zowel marktplaatsen waren als dat het marktprincipe van vraag en aanbod werd gehanteerd, en dat de wereld van toen net zo kapitalistisch was als de onze. De opgravingen te Tell Hammam al-Turkman hebben geholpen een tipje op te lichten van de sluier over de toenmalige socio-economische omstandigheden.

Literatuursuggesties

- M.N. VAN LOON (red.), *Hammam et-Turkman I: Report on the University of Amsterdam's 1981-84 Excavations in Syria I*, Istanbul 1988.
- M. VAN LOON (red.), *Selenkabiye. Final report on the University of Chicago and University of Amsterdam Excavations in the Tabqa Reservoir, Northern Syria, 1967-1975*, Istanbul 2001.